

VITAS LABUTIS

Vilniaus universitetas

KALBĖTOJO FUNKCINĖS GRAMATIKOS ĮVADAS

Gentinė sąvoka funkcinė gramatika reikalautų pirmiausia aptarti jos formavimąsi ir pobūdį, tačiau į platesnes pozicijas patenka kalbėtojo (teksto kūrėjo) vaidmuo tiek kalbinėje veikloje, tiek aiškinantis kalbos vaidmenį individo ir visuomenės gyvenime, tai daugiausia lemia ir požiūrį į kalbą apskritai, jos esmę ir prigimtį. Todėl pirmiausia reikia trumpai pažvelgti į šias, galima sakyti, amžinas problemas, keliamas nuo antikos laikų iki mūsų dienų.

Funkcinės gramatikos sampratai pamatus klojo funkcinio požiūrio į kalbą formavimasis ir neterminologizuotos užuominos apie atskiras kalbos funkcijas.

Daugiausia mums rūpi aptarti šių dienų kalbėtojo funkcinės gramatikos¹ teorinius pamatus, išdėstytus S. Diko, A. Sieviorskos ir jų sekėjų darbuose. Be to, manome, kad į minėtas teorijas galima integruoti kitų funkcinės ir nefunkcinės gramatikos pakraipų aprašų produktyvias koncepcijas. Neturėtų būti nuvertinta ir visa tradicinės gramatikos² patirtis. Gana savitų uždavinių funkcinės gramatikos aprašui iškelia turtingos fleksijos lietuvių kalba.

Norint visus paminėtus užmojus bent kiek išsamiau aptarti, reikėtų nemažos studijos, o čia teks ribotis vienos ir kitos problemos istorinių apžvalgų fragmentais ir teziniais svarstymais, taigi, kaip rašė daug stambesnio darbo įvadinėje dalyje A. Kibrikas, reikia iš anksto pripažinti keletą ne visai teigiamų šio darbo savybių: kartais gana ribotą originalumą, fragmentiškumą, deklaratyvumą ir diskusiškumą (Kibrik 2002, 17–18).

1. Kalbos esmė, jos prigimties dalykai, taip pat ir kalbinės veiklos, jos santykio su mąstymu ir su kalbėtojo vaidmeniu problemos, matyt, laikytinos niekada nepabaigiamais spęsti klausimais. Nuo antikos laikų jos buvo svarstomos pirmiausia filosofų, logikų, retorių (Platono, Aristotelio, Cicerono, Kvintiliano ir kt., paskum Varono, Senekos ir kt.) Jų idėjas populiariai yra apibūdinusi A. Paulauskienė (Paulauskienė 2002). Senovės Aleksandrijoje (II a. pr. Kr.) nuo filosofų ir logikų atsiskyre kalbininkai iš esmės daugiausia aiškinosi kalbos tekstų suvokimo ir sudarymo techniką. Tada pradėjusi formuotis tradicinė gramatika svarbiausiu dalyku laikė garsų (iš pradžių tapatinamų su raidėmis), žodžio dalių, žodžių bei žodžių formų klases, taip pat įvairių konstrukcijų ir sakinių sudarymą bei jų tipus – tad pagrįstai tokią gramatiką galima buvo laikyti analitine (plg. Apresian

¹ Pavadinimas „Kalbėtojo funkcinės gramatika“ yra sąlygiškas – ji sudarytas pagal problematiką skirstant funkcinę gramatiką pakraipais. Tuo tarpu tai reikia suprasti kaip gramatikos aprašą nuo funkcijų prie formų (plačiau imant – prie raiškos priemonių).

² Terminas „tradicinė gramatika“, kaip ir dauguma kalbotyros terminų, suprantamas nevienodai. Daugiausia lemia tai, kokia nauja gramatikos koncepcija skelbiama tradicinės gramatikos priešprieša: jaunagramatikams tai buvusi loginė loginė ir psichologinė krypties gramatika, struktūralistams – nestruktūrinė, generatyvistams – negeneratyvinė, funkcionalistams – vadinamoji taksonominė ar formalioji gramatika. Pati tradicinė gramatika taip pat nuolat kinta, tobulinama, papildoma kitų kryptų gramatikų koncepcijomis. Lietuvių kalbotyroje įprasta tradicinė gramatika laikyti J. Jablonskio gramatikų principus plėtojančias gramatikas. Šia prasme „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikos“ (1994 m., red. V. Ambrazas) sintaksės skyrių priskirti tradicinei gramatikai galima tik su didelėmis išlygomis. Kas kita tritomė akademinė „Lietuvių kalbos gramatika (1965–1976, red. K. Ulvydas) – tai tradicinės lietuvių kalbos gramatikos detaliausias aprašas.

1966, 24–25), taksonomine ir preskripcine gramatika[1]. Vis dėlto Aleksandrijos gramatikas Apolonijas Diskolas pateikė į logiką orientuotą sakinio apibrėžimą, pasiekusį ir mūsų laikus : sakinys – žodžių susiejimas, reiškiantis baigtinę mintį (plg. Berezin 1975, 13).

1.1. Tiesiogiai kalbėtojo vaidmenį kalboje ir kalbinėje veikloje kartu su filosofais ir logikais aptarinėti vis bandę ir kalbininkai. Net ir viduramžiais, kai iš esmės daugiausia tobulintos ir aprašinės pirmiausia praktikos reikalams taikytos lotynų kalbos gramatikos (Donato (IV a.), Prisciano (VI a.) ir kt.), būta savitų teorinių gramatikos aprašų. Iš jų galima paminėti modistų P. Helio XII a., vėliau Tomo iš Erfurto (modistais pavadintų todėl, kad jiems rūpėję *de modo significandi* – signifikacijos būdai) vadinamąsias spekuliatyvines gramatikas.

Ypač žymų posūkį keliant kalbos turinio planą, aiškinantis kalbos pobūdį, jos universaliuosius bruožus, galima išvelgti jau Renesanso epochoje (1660 m.) sukurtos vadinamosios Por-Rojalio gramatikos (jos autoriai – vienuoliai Antuanas Arno ir Klodas Lanslo) koncepcijose. Daug ką pasako ir tikrasis tos gramatikos pavadinimas „Universalioji ir racionalioji gramatika“ („Grammaire générale et raisonnée“) (plg. Ivič 1973, 27). Gramatika turinti atitikti logikos reikalavimus, o logika esanti visiems bendra, todėl ja remiantis tikėtasi sukurti universaliąją gramatikos teoriją. Gramatikos ryšių su logika ieškota ir vėliau, kaip matysime, kitais pagrindais jų išvelgia ir kai kurios šiuolaikinės funkcinės gramatikos (žr. 3.2.). Verta paminėti, kad ir kalbėtojo funkcinėi gramatikai, ir daugeliui semantinės sintaksės darbų svarbi propozicijos sąvoka jau buvo žinoma ir Por Rojalio gramatikoje (plg. Bornstein 1976, 35).

1.2. Nemaža idėjų kalbėtojo gramatika galėjusi pasisemti iš XIX a. pradžios vokiečių filosofo ir gramatikos teorijos kūrėjo Vilhelmo Humboldto pagrindinių koncepcijų. Populiarios bent trys pagrindinės tezės: 1) kalba yra ne veiklos produktas („Ergon“), o pati veikla („Energija“) (Humboldt 1975 (1835), 70); 2) vidinės formos idėja (Ibid., 71–72); 3) tautos dvasios, kurios specifiką jis išvelgė kalboje („Kalba yra išorinė tautos dvasios išraiška“) idėja (Ibid. 68).

Pirmoji tezė labai atitiko Prahos funkcionalistų išvadą, kad kalba esanti ne statinė, o veikianti sistema (žr. 2.1.). Vidinės formos idėja sakėsi rėmęs savo gilumos struktūras N. Chomskis, tačiau ji pritaikoma ir kalbėtojo gramatikose pasitelkiamiems apibendrintiems pamatinės sakinio struktūros modeliams (žr. 3.6.). Didžiausių ginčų kėlė „tautos dvasios“ idėja, pagal kurią kiekviena kalba rodanti savitą pasaulio pažinimą. Kai kam čia vaidenosi kalbų reliatyvizmo samprata. Vėliau panašią hipotezę iškėlus amerikiečių mokslininkams Sepyrui ir Vorfui, kritikos Humboldtui sumažėjo, bet ne visur[2]. Funkcinėi gramatikai čia buvo paspartis nustatant konkrečiųjų sakinio tipų kiekvienai kalbai galimus savitus sakinių modelius (žr. 2.1.).

V. Humboldto pasekėjai XX a. viduryje (L. Veisbergeris, J. Tryras ir kt.), pasivadinę neohumboldininkais, kūrė semantinių laukų teoriją, o vėliau vadinamąją turinio gramatiką – teorijas, turinčias aiškių sąlyčių su kalbėtojo gramatika (žr. 2.1.).

Kalbėtojo gramatika neneigia savo ryšių su logine (K. Bekerio, Buslajevio ir kt.) gramatika, ir su V. Vundto, H. Steintalio, H. Pauliaus psichologinės gramatikos atskiromis koncepcijomis, susietomis su V. Humboldto vidine forma ir tautos dvasia (plg. Helbig, 1986, 20-21).

1.3. Suvokę tradicinės analitinės gramatikos vienpusiškumą, kalbėtojo gramatikai pamatus klojo XX a. pradžios kalbotyros specialistai F. Briuno (F. Brunit), L. Ščerba, O. Jespersenas ir kt.

Prancūzų kalbininkas F. Briuno (F. Brunost) buvo užsibrėžęs sukurti sintezinės krypties gramatiką nuo minčių (idėjų) prie jų raiškos priemonių, pavyzdžiui, jis viename skyriuje aprašinėjo visas neigiamąsias priemones, visas priežasties priemones ir pan. (žr. Apresian 1966, 19). Jo amžininkams tai atrodė nerealu. Net L. Ščerba laikė jo gramatikos planą esant neįgyvendinamą, nors pats manė, kad gramatika turinti būti ne tik pasyvi, bet ir aktyvi (Ščerba 1944, 77), t. y. ne tik klausytojo, bet ir kalbėtojo.

1.4. Ir šių dienų gramatikos aprašuose vis dar svarstoma, kaip vyksta kalbinė veikla, kokį vaidmenį čia atlieka kalbėtojas. Štai naujoviškos „Longman Grammar of Spoken and Written English“ (Biber et al 2004)[3] rašoma: „Visą laiką, kai mes rašome ar kalbame, susiduriame su gausybe pasirinkimų: ne tik renkamės, ką sakyti, bet ir kaip sakyti. Žodynas ir gramatika, kuriais naudojames bendraudami, nuolat veikiami tam tikrų faktorių, tokių kaip bendravimo tikslai, kontekstas, žmonės, su kuriais bendraujame, aplinka, kurioje kalbame ar rašome“ (Biber et al (LG) 2004, 4). Tai jau aiškus funkcinio kalbėtojo vaidmens priminimas. O paskutiniame skyriuje „Pokalbių gramatika“ randame tiesioginių kalbėtojo gramatikos atgarsių (Ibid., 1038–1125). Tiesa, visa minėtoji gramatika pirmiausia pateikia gramatines kategorijas ir įvairias konstrukcijas ir tik paskui aptariamos jų funkcijos. Panašia kryptimi kalba aprašoma ir kitoje šiandienėje solidžioje anglų kalbos gramatikoje (žr. Hudleston and Pullum 2002, 18 etc.).

Dar viena citata apie kalbos prigimtį ir su ja siejamas funkcijas : „Kalbos prigimtis lemiama dviejų pagrindinių jos funkcijų: komunikacinės ir ekspresinės (minties reiškimo funkcijos). Jos abi realizuojamos vienos struktūros – sprendimo. Mąstymas prasideda komunikacijos prieglobstyje; komunikacija negalima be mąstymo. Sprendimas nustato ryšį tarp žmogaus pasaulio ir jo mąstymo apie pasaulį“ (Arutiunova 1999, p. XI).

2. Funkcinis požiūris į kalbą

2.1. Apibūdinant kalbėtojo vaidmens suvokimo bruožus, ne kartą minėtos ir kalbos funkcijos. Vis dėlto aiškinantis funkcinę gramatikų pobūdį, reikia skyrium pakalbėti apie funkcinį požiūrį į kalbą ir nurodyti bent vieną kitą šiam reikalui skirtą darbą.

Savotiškam funkcinio požiūrio į kalbą priešaušriui galima priskirti danų kalbininko Oto Jesperseno idėjas, ypač tai, kas išdėstyta jo bendrosios kalbotyros studijoje „Gramatikos filosofija“ [4] („The Philosophy of Grammar by Otto Jespersen“ (1924). Čia svarstomi gramatinių ir loginių kategorijų santykiai, leksikos ir gramatikos ribos, morfologijos ir sintaksės sandūra ir kt. Straipsnio temai svarbu išryškinti šiuos O. Jesperseno pažiūrų atramos taškus:

- 1) kalbėtojo ir klausytojo vaidmenų kalbinėje veikloje skirtingumas [5] (p. 15–16);
- 2) kalbėtojas sakinį kuria laipsniškai (pakopomis) (p. 26–28);
- 3) bet kuri kalbos reiškinių reikia vertinti pagal jo išorę (išorinę formą – pagal V. Humboldtą) ir pagal jo vidų; taigi arba nuo formos prie reikšmės ($F \rightarrow R$), arba nuo reikšmės prie formos ($R \rightarrow F$); tai tinka ir gramatikai (p. 32–33);
- 4) morfologija eina nuo formų prie reikšmių, o sintaksė nuo funkcijų (reikšmių) prie formų [6];
- 5) sintaksinės kategorijos panašios į dviveidį Janusą: susietos ir su formomis, ir su loginėmis sąvokomis, ir jas sieja funkcijos (p. 59);
- 6) kalbinė veikla vyksta pagal schemą:
kalbėtojas: sąvoka \rightarrow funkcija \rightarrow forma
klausytojas: forma \rightarrow funkcija \rightarrow sąvoka (p. 60);
- 7) nustatomi trys žodžių rangai: pirminiai, antriniai, arba adjunktai, ir tretiniai (subjunktai), tik ne visai aišku, ar autorius čia kalba apie sakinio dalis, ar apie kalbos dalis.

Taigi O. Jespersenas funkcijomis laiko maždaug tai, kas buvo vadinama gramatinėmis reikšmėmis, aiškiai pripažįsta dvilypę funkcinę gramatiką, tik aprašą nuo formų prie reikšmių vadina morfologija, o nuo funkcijų (reikšmių) prie formų – sintakse. Savito O. Jesperseno rangų skirstymo nereikėtų painioti su lygmenimis ar pakopomis.

2.2. Funkcinį požiūrį į kalbą kaip pagrindinę koncepciją pirmojoje XX a. pusėje galutinai suformulavo Prahos lingvistinio būrelio nariai [7]. Tai glaustai pateikta programinėse jų „Tezėse“, skirtose I slavistų suvažiavimui. Kalba čia laikoma raiškos priemonių, tarnaujančių tam tikram apibrėžtam tikslui, sistema. Lingvistinę analizę reikia pradėti funkcinio požiūriu (žr. Tezisy... 1967 (1929), p. 17). Pabrėžiamas funkcijų vaidmuo nustatant fonemas [8]. Funkcinei gramatikai ypač svarbi „Tezėse“ skelbta nuostata, kad žodis funkcinio požiūriu laikytinas nominacijos rezultatu, o ši veikla neatskiriama nuo sintagminės veiklos, kurios pagrindinis veiksmas esąs predikacija. Morfologija kryžiuojasi su nominacijos teorija ir su sintakse (Ibid, 23–24). Kalbos tyrimas kiekvienu atveju reikalauja aiškiai suvokti kalbinių funkcijų įvairovę ir jas realizuojančias formas. Būtina skirti vidinę kalbėjimo (šnekos) veiklą [9] ir realizuotąjį kalbėjimą. Pabrėžiami kalbinėje

veikloje dalyvaujančių asmenų socialiniai vaidmenys, gestų svarba sakytinei kalbos reiškimosi formai ir kt. (Ibid, 24).

Tais pačiais metais kaip minėtos „Tezės“ buvo paskelbtas ir programinis V. Matezijaus straipsnis. Iš čia dėstytų koncepcijų minėtinos: 1) naujoji lingvistika tiria kalbą kaip kažką gyvą, suvokiamą iš vartotojo žodžių; 2) lingvistika suartinama su kalbančiojo ir rašančiojo požiūriu, ir tai rodo, kad atsižvelgiama į funkcinį principą; 3) ankstesnė lingvistika dažniausiai pirmiausia ėmėsi teksto interpretacijos, eidama „nuo formos prie funkcijų“, o naujoji lingvistika, remdamasi kalbėtojo poreikiais, klausia, kokiomis priemonėmis tie poreikiai patenkinami analizuojamojoje kalboje, – taigi einama nuo funkcijų prie formos (Matezijus 1976 (1929), 65–66).

Vėliau V. Matezijus akcentuoja dar vieną svarbią tezė: „Iš tiesų kalboje negali egzistuoti funkcija be formos – tai ne nepaprastos to paties reiškimo dvi pusės, o jos dažnai ir susikerta“ (Matezijus 1967 (1936), 200).

Neretai didžiausiu čekų funkcionalistų nuopelnu sintaksės srityje laikoma ir šiuo metu plačiai aptarinėjama sakinio aktualiosios skaidos problema, kurią pagrindė irgi V. Matezijus straipsnyje „Apie vadinamąją aktualiąją sakinio skaidą (1974 m.)“. Autorius nurodo, kad panašią idėją dar 1856 m. kėlė prancūzų lingvistas Anri Veilis (Henry Weil), tik jis sakinyje skyrė psichologinį subjektą ir psichologinį predikatą. V. Matezijus aktualiąją sakinio skaidą pavadino tikslesne temos ir remos nustatymo procedūra, kuriai dažniausiai pasitelkiama žodžių tvarka ir intonacija. Aktualiąją skaidą (dabar ji vadinama ir komunikacine sakinio skaida) V. Matezijus laikė priešprieša formaliajai sakinio skaidai, kurios pagrindiniai elementai esą gramatinis subjektas ir predikatas (t. y. veiksnys ir tarinys)[10]. Šiuo metu aktualiosios skaidos problema praplečiama – kalbama apie funkcinę sakinio perspektyvą (plg. 4.3.).

Vėliau, po Antrojo pasaulinio karo, Prahos būreliui atnaujinus veiklą, burtasi apie J. Vacheką, B. Havraneką, A. Jedličką, P. Sgalą; artimas prahiškių koncepcijoms buvo austrų bendrosios kalbotyros specialistas K. Biūleris (K. Bühler) ir kt.

Nekeliame uždavinio apžvelgti visus šiam būreliui artimų mokslininkų darbus. Paminėtinos tik svarbiausios jų darbų kryptys ir koncepcijos:

- 1) vadinamieji Prahos funkcionalistai sudarė ir tam tikrą struktūralizmo srovę, pabrėžtinai skyrusią sinchroniją nuo diachronijos;
- 2) aiškiai suformuluotas funkcinis požiūris į kalbą, įvertinamas kalbėtojo vaidmuo kalbinėje veikloje;
- 3) nurodyta perspektyva tirti kalbą nuo funkcijų prie formų, tačiau neatmetami ir priešingos krypties tyrimai;

- 4) funkcinis požiūris plačiai pritaikytas fonologijoje (N. Trubeckojaus, J. Vacheko ir kt.) darbai, leksikografijoje (B. Trnka), morfologijoje (B. Skalička, L. Novak ir kt.), sintaksėje (V. Matezijus), stilistikoje (B. Havranekas ir J. Koržinekas ir kt.).
- 5) iškeltas opozicijų principas (N. Trubeckojus, J. Kurilovičius ir kt.);
- 6) apibūdintos bendrosios kalbos funkcijos (K. Biūleris, R. Jakobsonas ir kt.[11] (žr. Kondrašov 1967, 5).

3. Šiuolaikinių funkcinų gramatikų pakraipos

3.1. Nėra lengva nustatyti, kiek ir kokių pakraipų[12] funkcinų gramatikų aktyviai reikėsi antroje XX a. pusėje ir dabar.

Van Valinas, tiesa, tiesiogiai tarp aptariamų šiuolaikinių vien sintaksės teorijų nurodo keturias: santykių gramatiką (Relational) [RelG], leksinę-funkcinę gramatiką (Lexical-Functional Grammar) [LFG], valdymo-jungimosi gramatiką (the Government-Binding) [GB]), kuri esanti principų ir parametrų teorijos versija, vaidmenų ir referencijos gramatiką (Role and Reference Grammar) [RRG] (žr. Van Valin 2001, 172).

Taigi kaip lygiavertė kitoms šių dienų gramatikoms pagal Van Valiną esanti tik leksinė-funkcinė gramatika. Ją sintaksės teorijų apžvalgų autorius laiko išriedėjusia iš klasikinės transformacinės gramatikos, kurios jis iškelia tris požymius: 1) ji nepripažįstanti pamatinių sintaksinių reprezentacijų; 2) pabrėžia morfosintaksinės informacijos reprezentaciją sintaksiniais požymiais; 3) didelis vaidmuo priskiriamas leksikonui; 4) ji pasitelkia apibendrinimus (unifikaciją) kaip svarbiausią centrinę gramatikos mechanizmą (Van Valin 2001, 182). Tarp kitų šio tipo teorijų minėtinos Pagrindinio dėmens frazės struktūros gramatika (*Head-driven Phrase Structure Grammar*) ir konstrukcijų gramatika. Leksikinėje funkcinėje gramatikoje gramatiniai santykiai vadinami gramatinėmis funkcijomis. Kaip funkcinę gramatiką Van Valinas nurodo J. Bresnano darbą (Bresnan 1982).

Kaip savotišką šiuolaikinių sintaksės teorijų apžvalgos priedą Van Valinas nurodo dar tris: kognityvinę (atstovaujamą Langacker 1987, 1991 ir Lohoft 1987), pagrįstą generatyvine semantika gramatiką ir tiesiog funkcinę gramatiką (Functional Grammar), atstovaujamą S. Diko, kuri parodanti, kaip gramatikoje sąveikauja sintaksė, semantika ir diskursinė pragmatika, ji esanti paveikta santykių gramatikos (RelG), generatyvinės semantikos ir linksnių gramatikos (Van Valin 2001, 223) (žr. dar 3.3.).

Van Valinas nurodo daugiausia anglų kalba parašytas gramatikas, bet nežinia kodėl nemini Halidėjaus funkcinės gramatikos darbų.

3.2. Iš klasikinės funkcinės gramatikos kryptį būtina nurodyti prancūzų kalbininko A. Martinės (A. Martinet) ir jo sekėjų darbus. A. Martinės požiūris į funkcinę gramatiką išdėstytas

1960 m. išėjusiame darbe „Eléments de linguistique générale“ (žr. rusų kalba Martine 1963). Čia skiriamos bazinės ir antrinės kalbos funkcijos; siūloma skyrium aptarti atskirų kalbos elementų funkcijas, kurių klasifikaciją laikė derintina prie bendrųjų kalbos funkcijų. Originali jo nustatyta *monemos* samprata, maždaug atitinkanti šių dienų *semą*. A. Martinė Paryžiuje buvo sukviėtęs funkcionalistų simpoziumą, leido specialų žurnalą „La linguistique“. Stambiausias jo vadovautas darbas – prancūzų kalbos funkcinė gramatika („Grammaire fonctionnelle du français“, Paris, 1959)[13].

3.3. Vokiečių funkcinės gramatikos specialistai pirmiausia rūpinęsi mokyklinėmis funkcinėmis gramatikomis, orientuojamomis į komunikacijos procesą ir priešinamomis tradicinėms gramatikoms. Žinoma, ir šioms funkcinėms gramatikoms reikėjo teorinių pagrindų – jie buvo dedami H. Hamano studijoje, skelbiančioje, kad funkcinė gramatika esanti nauja mokslo kryptis, G. Majerio darbe, skirtame nulinio problemai kalbotyroje (G. Meier „Das Zero-Problem in der Linguistik“, Berlin, 1961). Pastaruoju darbu daug rėmėsi teorinio pobūdžio stambus V. Šmidto vadovėlis. Čia aptariamos formos ir funkcijos sąvokos, jų santykis (Schmidt 1973, 169–176), nagrinėjami funkcinės gramatikos principai ir metodai (Ibid, 177–182).

Vokiečių kalbos funkcinės gramatikos specialistai nemaža nuveikę tirdami semantinių funkcinių laukų problemas (žr. 3.5.), ypač plėtodami su šios gramatikos problematika susijusias valentingumų koncepcijas (G. Helbig ir kt.[14]) (žr. 4).

3.4. Gana ryški ir plačiai pagarsėjusi anglų funkcinės gramatikos kryptis. Jos pradininku laikomas Džonas Fersas (J. Firth), bet tikroju kūrėju vadinamas M. Halidėjus (M. A. K. Halliday). Šios krypties, kuri dažnai vadinama sistetine funkcinė gramatika, pagrindai išdėstyti M. Halidėjaus du kartus išleistame funkcinės gramatikos įvade (Halliday 1985,1994). M. Halidėjus yra tyręs kalbos funkcijų santykį su kalbos struktūra, vadinamosios sakinio funkcinės perspektyvos, kohezijos vaidmenį anglų kalboje (drauge su R. Hasanu) ir kt. klausimus. M. Halidėjaus koncepcijas plėtojo R. Foketas (Fowcatt), Dž. Sinkleris (Sinclair) ir kt.

Anglų kalbos FG principus 1991 m. „Lituanistikoje“ (N3/7) yra gana išsamiai aptarusi A. Valeckienė (Valeckienė 1991). Iš jų pabrėšime vos keletą: 1) FG – sisteminė gramatika, pirmiausia remiama reikšminio potencialo sistema; 2) kiekvienas raiškos vienetas daugiafunkcis, o kiekviena funkcija priklausanti nuo funkcijų visumos; 3) ši FG pripažįsta 3 susijusius kalbos lygmenis: a) semantinį (aukščiausią), b) leksikos ir gramatikos, c) fonologinį (žemiausią); 4) skiriamos makrofunkcijos ir minifunkcijos.

3.4.1. Pagal anglų FG modelį A. Valeckienė parašė pirmąją išsamią „Funkcinę lietuvių kalbos gramatiką“ (1998). M. Halidėjaus pavyzdžiu, FG pradedama nuo sintaksės rango[15] (iš viršaus žemyn), tada pereinama prie bendro žodžių grupės ir žodžio rango, galiausiai einama prie

koncepcijos rango, kuris mažiausiai susijęs su FG koncepcijomis (čia net nevengiama žodžių kaitybos paradigmu). Daugiau deklaratyvi sintaksės ir morfologijos jungimo idėja – ji tik svarbi tuo, kad vienur kitur į sintaksės aprašą įtraukiama ir morfologijos duomenų. Kad ir turime nemaža diskusinių pastabų[16], vis dėlto A. Valeckienės pirmoji funkcinė lietuvių kalbos gramatika – svarbus naujas lietuvių kalbotyros etapas.

3.4.2. Bent porą žodžių verta pasakyti ir apie visai neseniai mūsų kolegų iš Vilniaus pedagoginio universiteto parašytą funkcinę anglų kalbos sintaksę.

Tai amerikiečių generatyvistų požiūrį į FG atspindintis darbas, kuriame integruota nemaža ir semantinės, ir tradicinės sintaksės bruožų. Tuo tarpu neturint galimybės išsamiau apibūdinti šį ir lietuvių kalbos FG plėtojei galintį praversti darbą ir dėl kai kurių jo koncepcijų padiskutuoti, manome, kad ir šiame darbe esama gana įdomių samprotavimų, kurie galėtų sudominti ne vien FG tyrėjus.

3.5. Pirmoji speciali funkcinės gramatikos pamatams skirta studija rusų kalba[17] – Galinos Zolotovos „Funkcinė rusų kalbos sintaksė“ (1973 m.). Tai iš esmės tradicinei gramatikai būdinga kryptimi parašytas darbas, tačiau jame iškelta savita laisvųjų, susietųjų ir priklausomųjų funkcijų koncepcija. Funkcinių idėjų turi ir kitas stambus G. Zolotovos darbas – „Sintaksinis rusų kalbos žodynas“ – sintaksemomis čia laikomos performuluotos semantinės funkcijos (Zolotova).

3.5.1. Gana plačiai žinomas kaip teorinės gramatikos, ypač funkcinių kategorijų teorijos, grindėjas Sankt Peterburge dirbantis plataus akiračio kalbininkas Aleksandras Bondarka (Bondarko). Apie funkcinės gramatikos aspektus gramatinių reikšmių analizėje A. Bondarka yra rašęs keliuose teoriniuose savo straipsniuose (žr. Bondarko 1973, 1974, 1981 ir kt.) Funkcinės gramatikos koncepcijos ryškinamos ir specialioms gramatikos problemoms skirtoje knygoje (žr. Bondarko 1976, 1978). Svarbiausiais bendrojo pobūdžio teorinius funkcinės gramatikos pamatus aiškinančiais darbais reikėtų laikyti tris A. Bondarkos studijas: „Funkcinės gramatikos principai ir aspektologijos klausimai“ (1983), „Funkcinė gramatika“ (1984) ir „Funkcinės gramatikos pagrindai“ (2001)[18].

A. Bondarka iš pradžių konspektiškai aptaręs pagrindines funkcinės gramatikos sąvokas ir jos principus (Bondarko 1983, 3–4), vėliau visa tai plėtojo, daugiau argumentavo ir apibrėžė FG objektą, dvi galimas jos aprašo kryptis, funkcijos, reikšmės ir prasmės sąsajas (žr. 4), gramatinių funkcijų tipus ir kt. (Bondarko 2001, 5–61). Pagrindiniai jo koncepcijų atramos taškai – semantinės kategorijos, funkcinio semantinio lauko, kategorinės situacijos sąvokų trikampis. Funkcinio semantinio lauko sąvoka iš tolo siejasi su J. Tvyro semantinių laukų teorija ir vėliau taip pat performuluota ir nagrinėta vokiečių kalbininkų kaip gramatinių semantinių laukų koncepcija (Sommerfeldt K. E., G. Starke 1984).

3.5.2. Funkcinės gramatikos problemas šiuolaikinėje lingvistikoje teoriniu atžvilgiu nemažai yra svarsčiusi rusų anglistė Natalija Sliusareva knygoje, tiesiogiai skirtoje dabartinės anglų kalbos funkcinėi sintaksei (žr. Sliusareva 1981). Remdamasi gana įvairiais kitų šalių kalbininkų darbais, ji taip pat aiškinosi bendrųjų kalbos funkcijų situaciją dabartinėje lingvistikoje, apžvelgė funkcinio požiūrio raidą, funkcinės sintaksės ribas, sintaksinių ir semantinių funkcijų sąvokas (Sliusareva 1981, 375). Šiai autorei rūpėjo ir anglų kalbos sintaksės aktualioji raida (Ibid, 85–120), specifinės anglų kalbos konstrukcijos ir sudėtinio sakinio problemos, vertinamos funkciniu aspektu (Ibid., 161–190). N. Sliusareva palaikė A. Bondarkos mintį, kad reikia skirti ir funkcinę morfologiją, ir sintaksę (Ibid., 58–59).

3.6. Nuodugniausiai ir išsamiausiai motyvuotas gaires ir principus, kaip galima integruoti kalbėtojo vaidmenį turint galvoje visą jo jutiminę, pažintinę patirtį, kalbinės veiklos psichologines, socialines ir diskursines sąlygas, bendrąjį funkcinį požiūrį į kalbą ir į apibendrintą funkcinės gramatikos modelį, nustatė vadinamoji olandų funkcinės gramatikos kryptis, kurios pradininku laikomas Simonas Dikas.

Daugeliui gramatikos specialistų žinoma pirmoji S. Diko 1978 m. išleista funkcinės gramatikos studija „Functional Grammar“ (žr. Dik 1978). Ji davė pradžią intensyviems funkcinės gramatikos svarstymams – Amsterdame susibūrusioje diskusijų grupėje, įvairiuose seminaruose, simpoziumuose, keliose konferencijose. Susitelkė nemaža tyrinėtojų ar iš toliau su jais bendradarbiaujančių specialistų grupė: S. Dikas (S. Dik), A. Bolkestainas (A. Bolkestein), K. de Gritas (K. de Groot), K. Hengeveld (K. Hengeveld), L. Makenzis (L. Makenzie), vėliau čia prisijungė J. Rykofas (J. Rijkof), A. Sieverska (A. Siewierska) ir kt.

Šie svarstymai, sukauptos naujos idėjos paskatino S. Diką parašyti naują apibendrintą funkcinės gramatikos teoriją, pavadintą „The Theory of Functional Grammar. Part 1“, (1989) (sutrumpintai TFG1; žr. Dik 1989). Joje, kaip nurodoma „Pratarmėje“, išdėstyti teoriniai TFG pamatai ir principai, diskutuojama paprastųjų (t. y. neišplėstinių ir nesudėtinių) sakinių struktūra. Antroji funkcinės gramatikos dalis (TFG2) skirta sudėtiniams ir išplėstiniams sakiniams. Ją S. Dikas beveik baigė rengti, bet nespėjo visko iki galo padaryti ir išleisti – sulaukęs tik 55 m. amžiaus autorius mirė 1995 m.[19].

S. Diko funkcinės gramatikos teoriją daug kur paaiškino ir papildė ypač slavų kalbos tektais A. Siewierska savo stambioje studijoje „Functional Grammar“ (žr. Siewierska 1991)[20].

Funkcinės gramatikos teorijos aprašo pradžioje S. Dikas taip pat kelia „amžinuosius“ klausimus: kaip natūraliosios kalbos vartotojas „dirba“? Kaip kalbėtojas ir adresatas, pasitelkdami kalbines reikšmes ir išraiškas, keičiasi informacija, veikia vienas kitą įtraukdami savo žinias, įsitikinimus, nuomones, įvairių patirtį, galimą adresato reakciją ir kt.? Autorius kuria tokį kalbėtojo

veiklos modelį, kuris apima įvairius santykių modelius ir submodelius. S. Dikas iš karto pabrėžia, kad kalbėtojas esąs daugiau nei lingvistinis gyvūnas („more than linguistic animal“) (Dik 1989, 1) ir kad jam būdingi kelių rūšių gebėjimai: 1) *lingvistinis* – galėjimas kurti ir interpretuoti įvairiausias lingvistines išraiškas skirtingiausiose bendravimo situacijose; 2) *episteminis* – galėjimas kurti ir suvokti žinių bazę ir ją paversti lingvistinėmis išraiškomis; 3) *loginis* – savo žinias tvarkyti pagal įprastus logikos principus (dedukcinius ir tikimybių); 4) *percepcinis* – kalbėtojas turi suvokti savo aplinką ir tuo papildyti savo teorines bazines žinias. Tai labai sudėtingi reiškiniai (Ibid, 1-2).

Svarbiausių S. Diko svarstomų problemų apimtį ir sudėtingumą galima suvokti iš tokio suprastinto jo tiriamų dalykų sąrašo;

funkcinės gramatikos esmė ir paradigma (žr. dar 4);

kalbinės veiklos aspektai ir modelis (žr. diagr. 1);

pragmatinis, psichologinis, tipologinis teorijos adekvatumas;

keletas bazinių funkcinės teorijos konceptų (žr. 4);

lingvistinės universalijos, jų hierarchija;

sakinio kaip predikatinės struktūros (clause) struktūra: branduolinė predikacija, žievės (core) predikacija ir išplėstinė (extended) predikacija;

predikatų rėmas (freimas), argumentai (~ aktantai), palydovai („satelitai“ ~ cirkostantai), jų pasirinkimo apribojimai; dalykų padėtys (~ situacijos), jų parametrai ir tipai;

semantinės funkcijos, jų santykis su argumentais;

termų (esinių, ~ aktantų) funkcijos ir struktūra;

termų operatoriai (~ semantiniai modifikatoriai);

neveiksmožodiniai predikatai (S. Dikas nepripažįsta predikatu jungties)

sintaksinių funkcijų (subjekto ir objektų) interpretacija;

predikacijos, propozicijos ir sakinio santykis (žr. 3.6.1.);

pragmatinės funkcijos[21];

kalbinės raiškos taisyklės;

konstituentų vietos nustatymas, prozodijos taisyklės ir kt.

Bendriausios kalbinės veiklos modelis (pagal Dik 1997, 8)

pragmatinė informacija P_K

pragmatinė informacija P_A

Diagr. 1[22] *Pragmatinė informacija (funkcijos) apgaubia ir predikatą, ir semantines bei sintaksines funkcijas*

3.6.1. Gana abstrakti, apibendrinta, logizuota S. Diko funkcinės gramatikos teorija reikalauja tam tikrų paaiškinimų, papildymo, sukonkretinimo. Šiuos uždavinius bent iš dalies atliko A. Sievierskos „Funkcinė gramatika“ (1991). Čia pabrėžiama, kad S. Diko aiškinimai atsižvelgia į pasakymų, siejamų su ilokuciniais sakinių tipais, susijusias savybes, reprezentavimo ir reliacijos aspektus, psichologinės, sociokultūrinės ir lingvistinės vartosenos ypatybes (Siewierska 1991, 4).

S. Dikas apgynė kalbėtojo veiklos ir uždavinių primatą prieš klausytojo (dekoduotojo) veiklos sunkumus (Ibid. 5).

Funkcinė gramatika nurodanti daugiau tendencijas, prioritetus ir mažiau operuojanti absoliučiais terminais (Ibid. 7-9).

Sakinio (clause) struktūra kuriama apie predikatų ir argumentų santykius, kurie bendriausioje scheme turi abstraktų loginį pobūdį (žr. parodytą bendrą schemą (Labutis 2006, 96), tačiau su jais gali būti siejamos trijų lygių funkcijos: semantinės, sintaksinės ir pragmatinės. Taigi nors TFG yra pirmiausia sintaksės teorija, tačiau baziniai teoriniai konstruktai čia yra pirmiausia semantiniai (Ibid. 9). Taigi pamatinės FG struktūros yra semantinės-sintaksinės. Pagal apibendrintus sluoksnius (layers or domains) toji gramatinė struktūros organizacija atitinka:

sakinys (Clause)	–	kalbėjimo aktas, reiškiny;
propozicija	–	galimas faktas;
predikacija	–	dalykų padėtis (situacija);
predikatas	–	požymis, santykis;
termas	–	esinys, vienetas (Ibid. 10)

Siewierska korektiškai reiškia savo nuostatą, kad reikėtų plačiau dėstyti pragmatikos dalykus, nes jie turėtų apimti ne tik kalbos aktus, bet ir presupozicijas, deiksės, diskurso struktūras ir kt. (Ibid., 14).

FG labai svarbus žodyno fondo formavimas – čia įtraukiami tik tie leksiniai vienetai, kurie negali būti išvedami pagal sinchroniškai produktyvias taisykles; problemų kelia morfofonetinės alternacijos (pvz. a. *to be, I am, He is*) (Ibid., 22).

FG turi ryšį su valentingumų gramatika (sieja predikatai ir jų rėmas (freimas), su linksnių gramatika ir kt. (Ibid., 24).

Termus būtų pravartu skirstyti į ansamblius, sekas ir mases. Jų viduje reikėtų pabrėžti pagrindinius dėmenis (heads) ir jų modifikatorius (Ibid., 3). Neaiškios ribos tarp palydovų (satelitų) ir termų (Ibid., 30).

FG daugiausia remiasi idealizuota kalbos faktų tipologija (Ibid., 16–17).

Tai susiję su dalykų padėčių klasifikacija. A. Sievierska nurodo, kad ta pati dalykų padėtis (situacija) įvairiose kalbose (ir net toje pačioje kalboje) nusakoma skirtingų tipų predikatais; plg.: a) *It's raining*, b) *The sky is dropping water* (liet.: *Lietus pila* ir pan.) (Ibid., 43). A. Sievierska pateikia daug gausesnį semantinių funkcijų inventorių (Ibid., 67–68). Jai rūpi semantinių funkcijų hierarchija (SFH) (Ibid., 104–105).

S. Diko teorijoje kalbama ir apie predikato, ir apie termų operatorius, bet iš pastarųjų silpnai nušviesta linksnio kategorija (Ibid., 120–121).

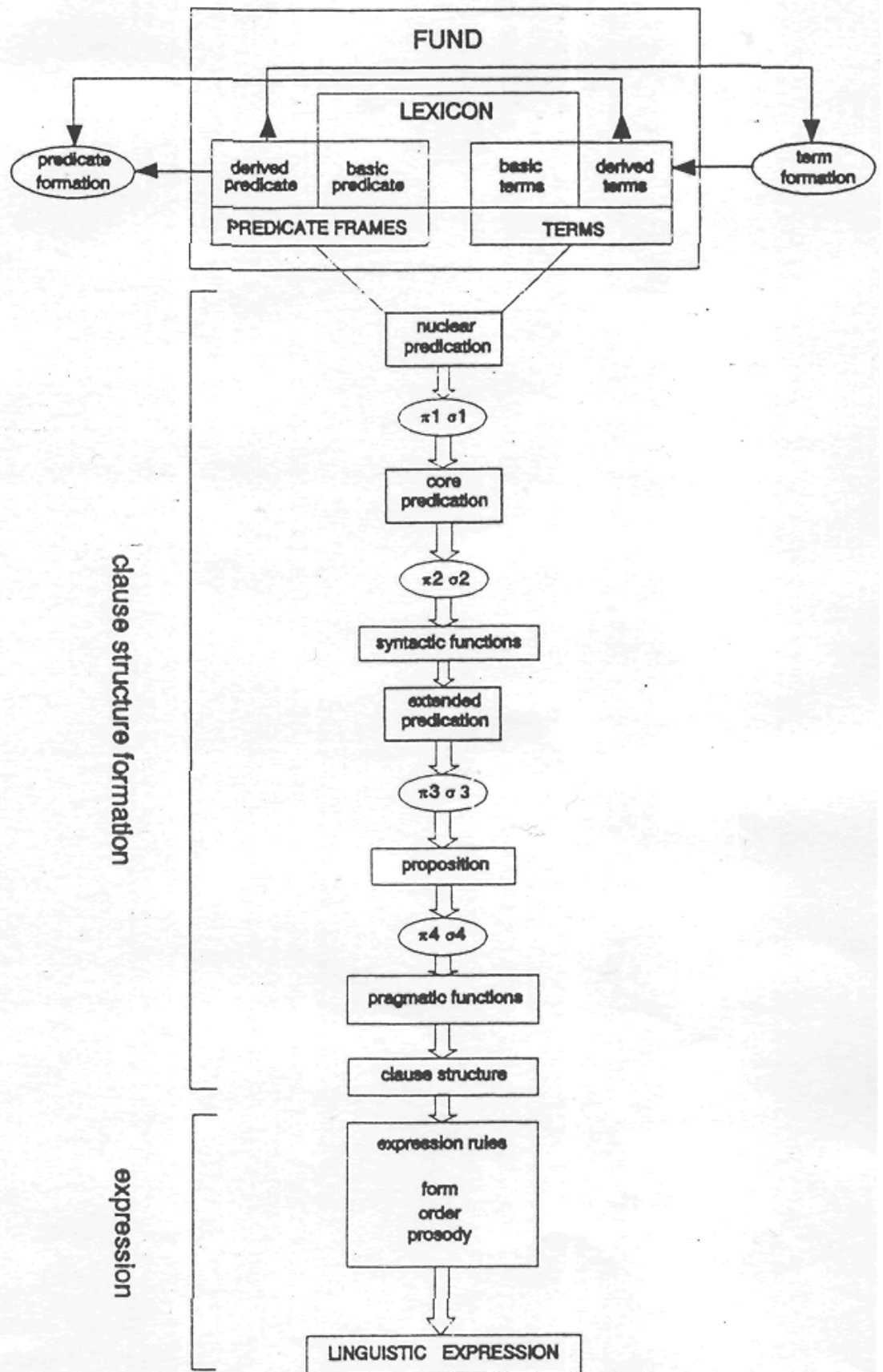
Galima pripažinti, kad A. Sievierskos pastebėtos FG silpnosios vietos iš tiesų reikalauja daugiau dėmesio.

Baigiant aptarti S. Diko, A. Sievierskos ir kitų pateikiamą TFG, pravartu pažvelgti į bendrąją FG struktūros modelį (jis pateikiamas Dik 1989, 53 ir Siewierska 1991, 21). 2 diagramoje jį matome pagal Siewierska 1994, 29 su terminų vertimais ir komentarais.

Tipizuotoje FG schemoje pagrindinį fondą sudaro leksikonas, apimantis bazinius ir išvestinius predikatus (t. y. procesų ir ypatybių pavadinimus) nustatančius predikatų rėmus (freimus) ir bazinius bei išvestinius terminus – paprastai daiktų pavadinimus (esinius). Predikatai jungiasi į predikatų formaciją, o terminai – į terminų formaciją.

Predikatų rėmai kartu su terminais sudaro branduolio predikaciją. Į ją įtraukus rango operatorius (Π1) ir palydovus (G1), sukuriama žievės predikacija. Papildžius visa tai 2-ojo rango oper. (Π2) ir palydovo (S2) sintaksinėmis funkcijomis, gauname išplėstinę predikaciją. Prie jos prijungus 3-jo rango oper. (Π3) ir palydovus (G3), viskas tampa propozicija. Prijungus 4-jo rango oper. (Π4) ir palyd. (S4) pradeda veikti pragmatinės funkcijos. Viskas drauge sudaro sakinio (clause) struktūrą. Tuomet įsijungia raiškos taisyklės ir gauname lingvistinę išraišką. Iki raiškos taisyklių formuojama funkcinė sakinio struktūra, o nuo jų – sakinio raiška.

Tai itin apibendrintas sakinio formavimo modelis, kurį taikant konkrečiai kalbai kyla nemaža problemų. Diskutuotini predikatų ir terminų santykiai bei apimtys,

ribos tarp termų ir palydovų, operatorių ir palydovų rangų nustatymas, pragmatinių funkcijų diferenciacija ir kt.	
---	--

Diagr 2. Scheminė FG struktūra

4. Baigiamosios pastabos: dėl pagrindinių funkcinės gramatikos konceptų

Aptariant FG kryptis, iš dalies išryškėjo, kaip žymiausiuose šios srities darbuose nevienodai suprantama pati funkcinė gramatika, laikomasi toli gražu ne visai tokios pačios funkcijos sąvokos, ne visada skiriami tokie patys funkcijų ir funkcinų kategorijų tipai ir kt. koncepciniai nevienodumai. Visa tai pravartu glaustai aptarti skyrium – ir susumuojant bei pabrėžiant, kaip tie koncepciniai klausimai nusakomi jau aptartuose darbuose, ir dar pritraukiant naujų šaltinių, apibūdinančių atramines funkcinės gramatikos sąvokas. Rūpi drauge pateikti ir savų išvadų ar atskirų tezių – žinoma, visuomet jaučiant pavojų straipsnį pernelyg išplėsti.

4.1. Funkcinės gramatikos samprata. Funkcinė gramatika suprantama maždaug keleriopai: 1) kaip gramatinės sandaros aprašas, orientuojamas į gramatinių vienetų ir konstrukcijų funkcionavimą kalbinėje veikloje kartu su kitų lygmenų (fonetinio, leksinio ir t.t.) vienetais kuriant, kaupiant ir kitiems perteikiant įvairiausių informaciją (Mathezijus; Bondarko 1983) (FG priešinama su diachronine gramatika); 2) pripažįstant galimybę kalbos elementus ir jų taisykles aprašyti ir nuo raiškos priemonių (suprastintai nuo formų) prie jų funkcijų, ir atvirkščiai – nuo funkcijų prie raiškos priemonių (O. Jespersenas ir kt.): a) pirmenybė teikiama aprašui nuo funkcijų prie raiškos priemonių (Bondarko 2001), b) kuriami du aprašai: funkcinė sintaksė – nuo funkcijų prie formų ir funkcinė morfologija – nuo formų prie funkcijų (N. Sliusareva); 3) sisteminė funkcinė gramatika išėities tašku laiko informacijos pateikimą (tipizuotas reikšmes ir funkcijas), bet tai sieja su kalbos sistemos vienetų išdėstymu tam tikromis pakopomis (rangais) ir yra susijusi tiek su funkcijų sistema, tiek su tradicine gramatika (M. Halidėjus, J. Sinkleris (plg. Sinclair 1999, A. Valeckienė 1998); 4) daugiausia praktikos ar mokymosi tikslams skiriama gramatika, pradedanti nuo turinio dalykų ir einanti prie įvairių raiškos būdų (V. Šmidto, šiek tiek kitokia A. Martinės funkcinė gramatika); 5) su generatyvine gramatika susijusios Folio (Foley), Van Valino funkcinė sintaksė (1984) ir iš dalies K. Valeikos, J. Buitkienės FG (2006); 6) specifinis kalbėtojo funkcinės gramatikos modelis, pagrįstas trijų pakopų sakinio struktūra su inkorporuota morfologinių kategorijų ir pragmatinių funkcijų struktūra (Dik 1989, Siewierska 1991 ir kt.).

Įdomiausias ir perspektyviausias pastarasis požiūris į funkcinę gramatiką variantas, tik jis reikalauja nemažų semantinių papildymų, sukonkretinimo ir pritaikymo lietuvių kalbai.

4.2. Funkcijos samprata, bendrieji funkcijų tipai ir rūšys.

Tarptautinis žodis *funkcija* kilęs iš lotynų kalbos žodžio *functio*, kurio pagrindinė reikšmė „atlikimas, vykdymas, veikla“[23], dabar turintis reikšmę ir „vaidmuo, veiklos sritis“[24].

Kalbotyroje terminas *funkcija* paprastai labiau paplitęs trimis pagrindinėmis reikšmėmis. Klasikiniu trijų bazinių kalbos („organon“ – labiau „šnekos“) pavyzdžiu laikomos K. Biūlerio (K. Bühler) „Sprachtheorie“ 1933, cit. vert. į rusų k. Biuler 1993) suformuluotos funkcijos: ekspresinė, apeliacinė, reprezentacinė (Biuler 1993, 34). R. Jakobsonas (Jakobson 1965, 372 –7) į K. Biūlerio bazinių funkcijų trikampį įkomponavo dar tris funkcijas – fatinę, metalingvistinę, poetinę (žr. Heupel 1973, 48-49)[25], plg. dar Hempo žodyną, kuriame taip pat pateikiamas tas pats Blumfildo funkcijos apibrėžimas, paminimas Prahos mokyklos ir amerikiečių lingvistų kritikuojamas, tikrai neįprastas (ne vien tiktai glosematikų) funkcijos kaip matematinio santykio priklausomybės supratimas (žr. Chemp 1964, 251). Neretai kalbotyroje terminas *funkcija* siejamas su tam tikra gramatikos (kalbotyros) kryptimi: 1) distribucionalistų (L. Blumfildo) – 1. gramatinių pozicijų visuma, kurioje gali būti forma eiti; 2) funkcinėje gramatikoje (turima galvoje vokiečių (V. Šmidto) funkcinė gramatika) – pavartojimas kalbinės formos siekiant komunikacinio efekto[26]); 3) (Prahos mokykla) – užduotis, vartojimo tikslas, atlikimas (vaidmuo); 4) (transformacinėje gramatikoje) – santykis tarp poros sintaksinių kategorijų apibrėžiant sakinio narius (Conrad 1981, 87)[27]. Labiausiai priešinamos funkcijos kaip užduoties, tikslo (kalbėtojai) ir atliekamo vaidmens (klausojai, teksto suvokėjai) samprata su glosematikų požiūriu į funkciją kaip matematinio santykio priklausomybę (plg. Helbig 1986, 50–51..., Mathews 1997, 138). Manytina, kad pravartu remtis plačiu prahiškių suformuluotu funkcijos supratimu: funkcija – tai užduotis, tikslas ir tekste – vaidmuo, kurį atlieka kalbos elementas ar konstrukcija santykiuodamas su kitu kalbos elementu tam tikro sudėtingesnio kalbos vieneto erdvėje.

4.2.1. Šalia bendriausiųjų kalbos funkcijų paprastai skiriamos: 1) semantinės funkcijos, atitinkančios kito tipo darbuose semantinius vaidmenis, santykius ar semantinius linksnius; 2) sintaksinės funkcijos, atitinkančios vadinamąsias sakinio dalis (kalbėtojo funkcinėje gramatikoje – tik subjektas ir tiesioginis bei netiesioginis objektas) ir 3) pragmatinės funkcijos (Siewierska 1991, 9). Pastarąsias mes dar suskaidytume į kalbėjimo aktų ir jų tipų funkcijas bei diskursines (teksto) funkcijas[28].

4.3. Priimant FG modelį su operatoriais paverčiamomis morfologinėmis predikatų, aktantų (argumentų) ir adjunktų (aplinkybių palydovų) charakteristikomis, išskyla būtinybė turėti funkciškai orientuotus m o r f o l o g i n i ų k a t e g o r i ų a p r a š u s, čia kaip metodologinį pavyzdį galima pasitelkti kitų kalbų panašios krypties tyrinėjimus (anglų k. Dik 1989, 1997, Siewierska 1991), plačią semantinių linksnių literatūrą, rusų kalbos jau funkcinio aspekto Bondarko 2001 ir kt. jo vadovaujamus ar redaguotus darbus (Teorija 1984, 1987, 1990, 1991, 1992, 1996...). Žinoma,

negalima ignoruoti nei tradicinių lietuvių kalbos gramatinių kategorijų tyrimų, nei juo labiau naujesnių šios srities darbų. Fleksinio tipo lietuvių kalba reikalaus nemaža pastangų norint į funkcinių aprašą įkomponuoti visų kiekvieno linksnio galimų funkcijų spektrą.

4.4. Kadangi FG remiasi ir leksikonu, ir jo daugiau ar mažiau lemiamais įvairiais papildymais (komplementais), tad pasitelkdami jau esamus lietuvių kalbos veiksmažodžių valentingumo žodynus (Sližienė 1994, 1998, 2004), remdamiesi L. Vaičiulytės-Semėnienės būdvardžių valentingumo aprašais, vis dėlto pasigesime būdvardžių ir daiktavardžių valentingumo žodynų (plg.: Herbst et al 2004).

Laikas pamąstyti ir apie racionalesnį valentingumų aprašą, pavyzdžiui, atskirų leksemų valentinius partnerius pakeisti teminių grupių analogiškais apibūdinimais. Būtina rasti balansą tarp funkcinių kategorijų aprašų ir nevalentinių į sakinių įtraukiamų papildymų.

Nemaža svarstytinų dalykų laukia santykis tarp sintaksinių ir semantinių funkcijų, platūs pragmatinių ir diskursinių funkcijų laukai, jų realizavimo lietuvių kalboje savitumai.

LITERATŪRA

- Ambrazas, V., (red.) 1994. Dabartinės lietuvių kalbos gramatika, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Apresian, J., 1966. Idei i metody sovremennoj strukturoj lingvistiki. Moskva: Prosveščenie.
- Arutiunova, N., 1999. Jazyk i mir čeloveka. 2–e izd. Moskva: Jazyki russkoj kultury.
- Berezin, F., 1975. Istorija lingvističeskich učenij. Moskva: Vysšaja škola.
- Biber, D., et al 2004. Longman Grammar of Spoken and Written English. London: Longman.
- Biuler, K., 1993. Teorija jazyka. Moskva: Progress.
- Bondarko, A., 1983. Principy funkcionalnoj grammatiki i voprosy aspektologii. Leningrad: Vanka.
- Bondarko, A., 1984. Funkcionaljnaja grammatika. Leningrad.
- Bondarko, A., 2001. Osnovy funkcionalnoj grammatiki. Izdatelstvo S. Peterburgskogo universiteta.
- Bolkestein, A., et al, (eds.), 1985. Syntax and pragmatics in Functional Grammar. Dordrecht: Foris.
- Bornstein, D., 1976. Readings in the Theory of Grammar. Cambridge MA.
- Bresnan J., (ed.), 1982. The Mental Representation of Grammatical Relations. Cambridge, MA.: MIT Press.
- Chalker, S., E. Weiner, 1994. The Oxford Dictionary of English Grammar. Oxford University Press.
- Chemp, E., 1964. Slovarj amerikanskoi lingvističeskoj terminologii. Moskva: Progress.

- Conrad, R., Hrsg., 1975. Kleines Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Termini. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Dik, S. C., 1978. Functional Grammar. Amsterdam: North Holland.
- Dik, S. C., 1989. The Theory of Functional Grammar/ part 1. Dordrecht: Foris.
- Dik, S. C., (ed. K. Hengeveld), 1997. The Theory of Functional Grammar. P. 1. (sec. ed.) Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Foley, W., R. Van Valin, 1984. Functional Syntax and Universal Grammar. Cambridge University Press.
- Fris, C. 1999. „Škola Blumfilda“. In: Zvegincev (red.) Zarubežnaja lingvistika II. P. 6–43.
- Helbig, G., 1986. Geschichte der neueren Sprachwissenschaft. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Herbst et al, 2004. A. Valency Dictionary of English. Berlin: Mouton de Gruyter. The Hague.
- Halliday, M. A. K., 1970. Language Structure and Language Function. In: New Horizons in Linguistics. Ed. by J. Lyons. P. 140–165.
- Halliday, M. A. K., 1985. An Introduction to Functional Grammar. London: Arnold.
- Heupel, C., 1978. Linguistisches Wörterbuch. München: Paul List Verlag.
- Holvoet, A., A. Judžentis (red.), 2004. Gramatinių kategorijų tyrimai. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Holvoet, A., A. Judžentis (red.), 2005. Gramatinių funkcijų tyrimai. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Huddleston, R., G. Pullum, 2002. The Cambridge Grammar of the English Language. Cambridge University Press.
- Humboldt, fon W. (Gumboldt), 1984. Izbranyje trudy po jazykoznaniju. Moskva: Progress.
- Ivič, M., 1973. Lingvistikos kryptys. Vilnius: Mintis.
- Jespersen, O. (Espersen), 1958. Filosofija grammatiki. Moskva: Nauka.
- Kibrik, A., 2002. Očerki po obščim i prikladnym voprosam jazykoznanija. Moskva: UPSS.
- Kondrašov, I., (red.) 1967. Pražskij lingvističeskij kružok. Sbornik statei. Moskva: Progress.
- Kurilovič, E., 1962. Očerki po lingvistike. Moskva: Innostrannaja literatura.
- Kuzavinis, K., 1996. Lotynų-lietuvių kalbų žodynas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Labutis, V., 2006. Semantizuota funkcinė gramatika ir vertimo problemos. Kalbotyra, 56(3), p. 94–99.
- Martine, A., 1963. Osnovy obščej lingvistiki. In: Novoe v zarubežnoj lingvistike, 3. Moskva: Progress.

- Matezijus, V., 1967. O sistemnom grammatičeskom analize. In: Pražskij lingvističeskij kružok. Moskva: Progress, p. 266–238.
- Matezijus, V., 1967. O tak nazываемom aktualnom členinii predloženiija. In: Pražskij lingvističeskij kružok, p. 239–245. Moskva: Progress.
- Mathews, P. H., The Concise Oxford Dictionary of Linguistics. New York: Oxford University Press.
- Mc Arthur, T., (ed.), 1996. The Concise Oxford Companion to the English Language. New York: Oxford University Press.
- Meier, G., 1961. Das Zero-Problem in der Linguistik. Berlin.
- Parret, H., 1974. Discussing Language. The Hague–Paris: Mouton.
- Paulauskienė, A., 1979. Gramatinės lietuvių kalbos veiksmažodžio kategorijos. Vilnius: Mokslas.
- Paulauskienė, A., 1989. Gramatinės lietuvių kalbos vardažodžių kategorijos, Vilnius: Mokslas.
- Paulauskienė, A., 2002. Apolonijo Diskolo gramatika. *Gimtasīs žodis*, Nr. 11, p. 2–7.
- Schmidt, W., 1973 Grundfragen der deutschen Grammatik. Eine Einführung in die funktionale Sprachlehre. Berlin: Volk und Wissen Volkseigener Verlag.
- Siewierska, A., 1991. Functional Grammar. London, New York.
- Sliusareva, N. 1981. Problemy funkcionaljnogo sintaksisa sovremennogo anglijskogo jazyka. Moskva: Nauka.
- Sinclair, J., (ed.) 1985. Colins Cobuild. English Grammar. The University of Birmingham: Colins Cobuild.
- Sommerfedt, K. E., G. Starke, 1984. Grammatische Felder der deutschen Sprache der Gegenwart. Leipzig: VEB Enzyklopädie Verlag.
- Tezicy... 1967. In: Pražskij lingvističeskij kružok. Moskva: Progress, p. 17–64.
- Ulvydas, K., (red.) 1965–1976. Lietuvių kalbos gramatika. Vilnius: Mokslas.
- Valeika, L., J. Buitkienė, 2006. Functional English Syntax. Vilnius: VPU leidykla.
- Valeckienė, A., 1993. Funkcinė gramatika ir lietuvių kalba. *Lituanistika* 3(7), p. 59–66.
- Valeckienė, A., 1998. Funkcinė lietuvių kalbos gramatika. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Van Valin, R. (jnr.), 2001, An Introduction to Syntax: Cambridge University Press.
- Zvegincev, V., 1984. O naučnom nasledii Viljgelma fon Gumbboljtda. In: V. fon Gumbboljdt. Moskva: 1984, p. 356–362.
- Zvegincev, V., (red.) 1999. Zarubežnaja lingvistika II. Moskva: 1999.
- Zolotova, G., 1973. Očerok funkcionaljnogo sintaksisa russkovo jazyka. Moskva: Nauka.
- Zolotova, T. 1999, Sintaksičeskij slovarj ruskogo jazyka. Moskva: Nauka. 1997.

- [1] Ne visai tikslu tradicinę gramatiką vadinti preskripcine, nes joje visuomet esama ir deskripcijos apraiškų. Preskripcinės gramatikos vardas tinka tik įvairiems norminamiesiems kalbos patarimų rinkiniams, bet ir čia reikia turėti galvoje, jog visi norminamieji darbai remiasi ir kalbos sandaros aprašu (deskripcija).
- Taigi jau tradicinės gramatikos (ypač naujesnių laikų) sintaksės dalyje) vis kalbant apie gramatinių formų ir konstrukcijų vartoseną – taip pat netiesiogiai keliamas ir kalbėtojo vaidmuo, tik čia įprastas kelias – nuo kalbos formų (plačiau imant – nuo raiškos priemonių prie jų reikšmių, prie kalbos turinio). Pastaruoju metu tradicinės sakinio dalys nustatinėjamos jau pagal žodžių formų ar kitų sintaksinėje sakinio sandaroje dalyvaujančių jo narių sintaksines funkcijas. Yra nuomonių, kad kiekvienoje gramatikoje tam tikru mastu nurodomas ir funkcinis aspektas (Bondarko 1984, 3).
- [2] V. Humboldto „Rinktinių kalbotyros darbų“ vertimo pabaigoje pridėtose baigiamosiose pastabose V. Zvegincevas pašmaikštavo, kad tuometinėje vadinamojoje tarybinėje kalbotyroje daug kam „ot odnogo upotreblenija slova duch zachvatyvaet duch“ (Zvegincev 1984, 35). V. Humboldto kitaip nevadindavę kaip nuo I. Kanto idėjų apsvaigusiu idealistu. Žinoma, pačiam V. Zveginceviui, didelės erudicijos kalbininkui, V. Humboldtas buvęs didis mokslininkas. Ir pats šis rusų kalbininkas ne kartą buvo ortodoksinių marksistų pliekiamas už Vakarų mokslininkų aukštinimą. Ir turbūt jis išliko visai nesutryptas tik todėl, kad buvo perėjęs visą karą su vokiečiais (beje, buvęs sunkiai sužeistas netoli Kybartų ir ilgai gydytas Kaune).
- [3] Įsidėmėtina, kad sakytinę ir rašytinę anglų kalbos gramatiką čia imtasi apibūdinti atskirai.
- [4] Cituosime po ranka turimą tos knygos vertimą į rusų k. „Filosofija gramatiki“ (Moskva, 1958).
- [5] O. Jespersenas karštai argumentuoja, kad sakytinė kalba yra pirminė ir svarbesnė nei rašytinė; gramatikas turįs vengti pakliūti į rašybos spąstus.
- [6] Jeigu sintaksė tiria pirmiausia funkcijas, o paskum žiūri, kuo jos reiškiamos, tada bendroji schema turėtų įgyti priešingą pavidalą $F \rightarrow R$.
- [7] Prahos lingvistinis būrelis susikūrė 1926 m. čekų anglisto ir bendrosios kalbotyros specialisto Vilemo Matezijaus ir slavisto Romano Jakobsono iniciatyva. Iš pradžių būreliui priklausė čekų filologai B. Trnka, B. Havranėkas, J. Makuržovskis, J. Vachekas ir kt., vėliau prisidėjo V. Skalička, P. Trostas ir kt., aktyviai čia dalyvavo iš slavistų ne tik R. Jakobsonas, bet ir N. Trubeckojus, S. Karcevskis. Būrelis leido savo „Darbus“ („Travaux du Cercle linguistique de Prague“) (žr. Kondrašov 1967, 5).
- [8] Fonemų esmę ir jų nustatymo metodiką atskleidė N. Trubeckojaus darbas „Fonologijos pagrindai“. Vėliau kartais Prahos mokykla vadinta ir tiesiog fonologų mokykla (Ivič 1973 (1960), 115).
- [9] Čia išvelgiame V. Humboldto vidinės formos suvokimo įtaką.
- [10] Veiksnyis ir tarinys nėra tikrai formalūs sakinio elementai – juos įprasta laikyti sintaksinėmis funkcijomis (plg. Holvoet, Judžentis 2005).
- [11] Bendrąsias kalbos funkcijas lietuvių kalbotyroje gana išsamiai yra aptaręs S. Karaliūnas (1997).
- [12] M. Ivič beveik prieš 40 metų parašytos knygos „Lingvistikos kryptys“ pavyzdžiu, neseniai skelbtame straipsnyje (Labutis 2006, 95) vartojome ir terminą „funkcinės gramatikos mokykla“, dabar, turėdami galvoje mokslo žmonių „migraciją“, jų darbų skelbimą įvairiose šalyse keliuose miestuose iš karto, manome, kad tiksliau minėti tik „funkcinės gramatikos kryptis“, nors ir jos nustatomos gana sąlygiškai ir apytikriai. Paaškinėję, kad mokslinės mokyklos termino negalėjęs pakęsti tikrai pasekėjų turėjęs žymus amerikiečių kalbininkas Leonardas Blumfildas, apie jį rašydamas Č. Fryzas (Ch. Fries), straipsnį pavadino „Blumfildo „mokykla“ (su kabutėmis, žr. Fryz 1999).
- [13] Bet A. Martinė save pripažino Prahos būrelio idėjų tęsėju.
- [14] G. Helbigas yra parašęs ir naujosios kalbotyros istorijų (Helbig 1986), kuriose trumpai paminėti Prahos būrelio lingvistų ir glosemantikų funkciniai darbai, o paskum susitelkiama bemaž vien prie vokiečių šios krypties nuveiktų darbų.
- [15] Terminas „rangas“ čia vartojamas maždaug lygmens ar pakopos prasme ir jo negalima painioti su O. Jesperseno vartota rango sąvoka, nustatoma sakinio elementų svarbos eile.
- [16] Gaila, kad šis A. Valeckienės darbas nesulaukė išsamių mokslinių recenzijų.
- [17] Šiuo metu lietuvių kalbotyroje darosi lyg ir nemadinga aptarinėti ir cituoti rusų kalbininkų darbus. Vis dėlto mokslinė tiesa reikalauja, kad ir rusų kalbininkų darbai, skirti tiek rusų, tiek anglų ir kitų kalbų FG problemoms, neiškristų iš funkcinų gramatikų apžvalgų.
- [18] Pastarajame darbe A. Bondarka pateikia ir plačiausią šiandieninių funkcinų gramatikų krypčių „registrą“, kuriame, deja, supinami teoriniai krypčių aspektai ir šalys, kuriuose mokslininkų darbuojamasi

(nevengiama ir termino „mokykla“). Čia paminėtos tokios dabartinės funkcinės gramatikos koncepcijos: Prahos lingvistinio būrelio idėjų tęsėjai, anglų funkcinės gramatikos kryptis, funkcinės-tipologinės koncepcijos, į generatyvinę semantiką orientuojamos teorijos, kognityvinės koncepcijos (Lagacker 1987), olandų mokykla (nurodyta pirmoji S. Diko gramatika (1987), V. Dreslerio funkcinės gramatikos interpretacija (Dressler 1995, Givon 1995). Matyt, A. Bondarkos požiūris į funkcinę gramatiką gana platus, jeigu jis čia įtraukia net kognityvinę gramatiką (žr. Bondarko 2001, 6).

Mišrus, į vieną gretą traukiantis ir kryptis pagal koncepcijas, ir pagal mokslininkų darbo vietą, požiūris šiek tiek veikė ir šio straipsnio apžvalgų pateikimą.

Pagirtina, kad A. Bondarko nekalba apie jokią atskirą tarybinę gramatiką, kaip neseniai buvo daroma daugelyje Rusijos lingvistikos mokslų apžvalgų, – bet koks mokslo susiejimas su politine santvarka šiandien laikytinas tikru anachronizmu.

[19] Antrąją S. Diko funkcinės gramatikos teorijos dalį su būreliu kolegų baigė rengti ir 1997 m. išleido su pakoreguota pirmąja dalimi kaip naują dviejų dalių „The Theory of Functional Grammar“ antrąjį leidimą K. Hengeveld (žr. Dik 1997 (ed. K. Hengeveld)).

[20] Toliau straipsnyje daugiausia remiamasi S. Diko TEG1 (1989 ir 1997) ir A. Sievierskos darbais.

[21] Pragmatinės funkcijos yra tokios svarbios šio tipo funkcinėi gramatikai, kad joms skirtas visas tęstinio leidinio „Functional Grammar Series“ tomas (žr. Bolkestein et al (eds.) 1985).

[22] Taupant vietą, ši kartą modelio schema pateikta išversta į lietuvių kalbą (versta V. L.).

[23] Vėlyvojo lotynų kalboje jis įgijęs ir 2-ją reikšmę – „pareigos“ (žr. Kuzavinis 1996, 346).

[24] Žodis vartojamas socialinėje veikloje, fiziologijoje, kaip specialus matematikos, logikos, muzikos terminas ir kt.

[25] Trys pagrindinio žodžio *funkcija* reikšmės nurodomos ir kitokios – A. Greimas, atsakydamas į Parė klausimus dėl šio žodžio, nurodė instrumentinę, organinę ir loginę-matematinę (Parret 1974, 71).

[26] Panašiai lakoniškai kaip „lingvistinių vienetų komunikacinis susižinojimo efektas“ funkcija suprantama ir A. Valeckienės. Kaip toks lakoniškas nusakymas galėtų apimti visas semantines ir sintaksines funkcijas, neaišku.

[27] Tikrai neįprastas (ne vien tradicinei gramatikai) A. Holvoeto ir A. Judženčio „gramatinių funkcijų“ terminas kaip angliško termino „grammatical relations“ atitikmuo – juo labiau, kad čia pat vartojamas ir formalus sintaksinės p r i k l a u s o m y b ė s s a n t y k i ū (a. *dependency relations*) ir *funkcinių semantinių* (a. *semantic relations*) ir pragmatinių v a i d m e n ū t e r m i n a i (Holvet, Judžentis 2005, 7)

[28] Kai kurie lingvistai nepateikia bendro funkcijos apibrėžimo, o nurodo jį suskaidytą pagal funkcijų tipus: 1) sintaksinis vaidmuo, kurį lingvistinis vienetas atlieka „aukštesniame“ vienetė, 2) sintaksinės funkcijos, 3) socialiniai vaidmenys, kuriems atlikti vartojama kalba (plg. Chalker, Weiner 1994, 164). Panašiai per skirtingas funkcijas, tik akcentuodamas skirtingas gramatikų kryptis, funkcijos sąvoką aptaria Makartūras (žr. Mc Arthur 1996, 387).

Vitas Labutis

Vilniaus universitetas

Lietuvių kalbos katedra

Universiteto g. 5,

LT-01513 Vilnius